

Artykuł opublikowany:

Piotrowska I., 2006. Sztuka prezentacji w geografii szkolnej. Geografia w Szkole, Wydawnictwo RAABE, Warszawa, 2: 83-89.

SZTUKA PREZENTACJI W GEOGRAFII SZKOLNEJ

Czy sposób podawania i wyjaśniania przez nauczyciela treści geograficznych i umiejętność prezentacji ma wpływ na postrzeganie przedmiotu geografia? Z pewnością tak. Jednakże należy uwzględnić także w procesie kształcenia rolę samego ucznia i jego zainteresowanie przedmiotem mającym duże walory poznawcze, praktyczne i wychowawcze.

Sposób, w jaki nauczyciel geografii potrafi przekazać treści merytoryczne, wpływa na rozwój zainteresowania środowiskiem geograficznym i kształtuje wyobraźnię ucznia. Niezależnie od wyboru metod i technik nauczania geografii stosowanych w procesie kształcenia (Piotrowska, 2003), pracę dydaktyczną nauczyciela traktuje się jako sztukę nauczania (Kruszewski, 1995). W związku z tym, sposób przedstawiania, omawiania czy też wyjaśniania funkcjonowania procesów i obiektów geograficznych przez nauczyciela, można postrzegać jako sztukę prezentacji (Piotrowska, 2005). Jest to ważne także z tego powodu, że współcześnie umiejętność prezentacji jest traktowana jako zasadniczy czynnik zawodowej kompetencji człowieka i warunek jego osobistego rozwoju (Łasiński, 2000).

Prezentacja jako działanie celowo zorientowane

Prezentacja w procesie komunikowania jest planowym i systematycznym sposobem oddziaływania na określoną grupę. Szczególnie istotne jest tu odpowiednie przekonywanie i motywowanie odbiorców (Łasiński, 2000). Niestety, bardzo mocno na pracę zawodową nauczyciela rzutuje, i to niezależnie od stażu pracy, chęć bycia właściwie odebranych przez uczniów lub dobrze ocenionych. Stąd też pojawia się z jednej strony lęk przed negatywną oceną, a z drugiej - zadowolenie z pozytywnego odbioru (Pijarowska, Seweryńska, 2002). Natomiast emocje związane z prezentacją znacząco oddziałują na percepcję przez ucznia wiedzy geograficznej. Ważny jest wybór sposobu prezentacji, gdyż to decyduje o powodzeniu bądź niepowodzeniu realizacji postawionych celów dydaktycznych i wpływa na efektywność procesu kształcenia. Należy zaznaczyć, że prezentacja jest elementem każdej lekcji – na przykład w trakcie omawiania różnorodnych obiektów geograficznych, zjawisk, procesów czy ich wzajemnych relacji.

Prezentacja jest działaniem celowo zorientowanym i powinna być odpowiednio przygotowana (Łasiński, 2000). Przygotowanie do prezentacji (wykładu, referatu itp.) obejmuje dokładną analizę celu, metody, musi też uwzględniać odbiorcę - poziom nauczania, rozwój intelektualny, emocjonalność itp. Należy pamiętać, że uczeń, słuchając i, siłą rzeczy, oceniając prelegenta także może wpływać na to, jak treści geograficzne będą przez niego odbierane, rozumiane i zapamiętywane. Według wielu autorów (Jay, Jay, 2000, Łasiński, 2000, Pijarowska, Seweryńska, 2002) na dobrą ocenę prezentacji przez odbiorcę wpływają:

- czytelna struktura prezentacji,
- treść wystąpienia,
- użycie pomocy lub stworzenie scenografii,
- wizerunek autora i postawa ciała.

Każda prezentacja, niezależnie od strony merytorycznej, zbudowana jest z trzech części, które muszą być czytelne dla odbiorcy: wstępu, rozwinięcia i zakończenia. To prezentujący decyduje o przechodzeniu do kolejnych części wystąpienia i sposobie jego

zakończenia. Jedną z podstaw prezentacji jest pewność siebie oparta na rzeczywistym poczuciu własnej wartości (Pijarowska, Seweryńska, 2002).

Jeśli przekaz ma być jasny i harmonijny, nie można pominąć żadnego z elementów prezentacji, a każdy z nich musi być przemyślany i zaplanowany. Warto również pamiętać, że bardzo duży wpływ na ocenę i ogólne wrażenie z wystąpienia wywierają pierwsze i ostatnie zdania, jakie się w nim pojawiają. W odniesieniu do czasu przeznaczanego na poszczególne części prezentacji sytuacja przedstawia się podobnie jak w scenariuszu lekcyjnym: na wstęp przeznaczona jest około 15% czasu, na rozwinięcie - ok. 75% a na zakończenie - ok. 10%.

Cechy poszczególnych części prezentacji

Do podstawowych spraw, na które należy zwrócić szczególną uwagę przygotowując wystąpienie, należą (Pijarowska, Seweryńska, 2002).

a) we wstępie -

- pierwsze wrażenie
- odbywający się od samego początku przekaz niewerbalny,
- kontakt wzrokowy z odbiorcą i jednoczesna świadomość wyrazu twarzy i gestów,
- świadomość, że ta część prezentacji jest pokazem (zdanie się na przypadek niesie zagrożenie, że zwycięży trema),
- wcześniejsze opracowanie planu działania (scenariusza);

b) w rozwinięciu -

- logiczne uporządkowanie i przejrzystość przekazu,
- doskonała znajomość tematu,
- prezentowanie materiału ilustracyjnego,
- umiejętność panowania nad przejawami tremy,
- utrzymywanie kontaktu z audytorium,
- kontrolowanie czasu wystąpienia,
- powstawanie u odbiorcy – w miarę jak prezentacja dobiega końca - wrażenia kompletności i jasności przekazu;

c) w zakończeniu -

- wydobycie myśli i idei przewodniej całej prezentacji – będącej celem tej części - oraz opatrzenie całości adekwatnym zachowaniem,
- zamknięcie prezentacji na dwóch poziomach: 1) „postawienie” kropki, znaku zapytania czy wykrzyknika po przedstawieniu tematu, 2) osobiste pożegnanie (ukłon, podziękowanie).
- przewidzenie czasu na ewentualne pytania.

Efektywność i atrakcyjność przekazu

Skuteczna prezentacja to działanie nauczyciela, która prowadzi do realizacji założonego celu. Skuteczność prezentacji uwarunkowana jest wiedzą nauczyciela, jego umiejętnościami, obraną strategią działania oraz sposobami prezentowania, a także samą treścią przekazu (Pijarowska, Seweryńska, 2002).

1. Wiedza

W celu skutecznego zdobycia, a potem wykorzystywania wiedzy, należy zapamiętać dużo obiektów, faktów czy też zjawisk geograficznych i sensownie je kojarzyć. Znajomość procesów zapamiętywania, zarówno przez nauczyciela jak i ucznia, może ułatwić uczenie się. Rozróżnia się następujące rodzaje pamięci: pamięć bezpośrednią, krótkotrwałą (kilka minut) i długotrwałą. Ponadto pamięć można podzielić na: deklaratywną (przechowywanie wiedzy – wydarzeń, faktów, pojęć, zasad, które podlegają procesom zapomnienia, amnezji, iluzji i deformacji) i proceduralną (gromadzenie i zapamiętywanie sposobów wykonywania pewnych

czynności, które jest trwałe, aż do późnej starości). To co zdecydowanie ułatwia zapamiętanie wiadomości, nie tylko przez uczniów, to głównie:

- rozumienie wszystkich składników informacji,
- częste powtarzanie treści
- możliwość wykorzystania treści do rozwiązywania problemów i zastosowania w praktyce (wynika to z zasad procesu nauczania geografii – zasady wiązania teorii z praktyką oraz zasady trwałości wyników; Okoń, 1987).

2. Treść prezentacji

Odpowiednie sformułowanie tematu może zasugerować formę prezentowania treści. Zatem wybór tematu łączy się z pomysłem, jak ten temat przedstawić. Przy dokonywaniu selekcji prezentowanej wiedzy geograficznej ważne jest:

- dobre zrozumienie wybranego tematu,
- zaakcentowanie istoty przekazywanej wiedzy,
- świadomość celu prezentacji,
- forma przekazu i własnej predyspozycji osobowościowej,
- wyważenie proporcji pomiędzy elementami
- zbudowanie możliwego do zrealizowania planu prezentacji.

Odwołując się podczas prezentacji do potrzeb słuchaczy, można w tym celu wykorzystywać pytania, odpowiednie cytaty lub rozmaite przykłady. Pytania mogą inspirować do głębszego zaangażowania uczniów, ukierunkowywać ich myśli zgodnie z intencją nauczyciela, a także pobudzać do myślenia, szczególnie kreatywnego.

3. Umiejętności (talent)

Rozumiane są jako łatwość i zdolność do występowania publicznego. Nie wszyscy ludzie posiadają tę zdolność. Jednakże w trakcie przygotowywania i przeprowadzania wielu prezentacji, przy uwzględnieniu, oczywiście, niezbędnych warunków umiejętności te mogą zostać wykształcone. W odniesieniu do przygotowywania kandydatów na nauczycieli ważne i pomocne jest wcześniejsze rozpoznanie posiadania takich umiejętności.

4. Strategia działania

Jest to konkretny plan, który uwzględnia: treść, strukturę, formę i odbiorcę. Posiadanie logicznego i uporządkowanego planu zdecydowanie ułatwia i porządkuje prezentację.

5. Sposoby prezentowania

Prezentując tekst można go odczytać lub przedstawić tekst z pamięci. Przekaz jest bardziej zrozumiały, łatwiejszy do zapamiętania i do prowadzenia obserwacji, jeśli podczas wystąpienia wykorzystuje się środki dydaktyczne, jak obrazy, przezrocza, foliogramy, tablice ilustrujące, modele, filmy, programy komputerowe i multimedialne oraz zasoby Internetu, ogólnie nazywane mediami (Strykowski i inni, 2003). Powinny być one podporządkowane celowi prezentacji, czytelne i nierozpraszać uwagi. Środki te odgrywają istotną rolę szczególnie w nauczaniu geografii, na co zwrócił już uwagę czeski pedagog działający w Polsce Jan Amos Komeński (1592-1670), formułując jedną z kluczowych zasad dotyczących tego przedmiotu – zasadę poglądowości (Okoń, 1987). Zasada ta jest realizowana wtedy, kiedy uczniowie poznając obiekty geograficzne, procesy lub zjawiska, obserwują je bezpośrednio, jak i pośrednio (np. na zdjęciu - ryc. 1).

Obserwacja bezpośrednia lub pośrednia

Kształtowanie pojęć geograficznych i wyobrażeń

Ryc. 1. Wykorzystanie obserwacji w procesie nauczania – Wielkopolska, rzeka Warta w okolicy Zaniemyśla (fot. I. Piotrowska)

Aż 83% informacji jest przyswajana poprzez zmysł wzroku (Łasiński, 2000), dlatego też wizualizacja powinna stanowić podstawę wszystkich prezentacji na lekcjach geografii. Według A. Jay, R. Jay (2000) obraz jest lepszy od słowa, ponieważ jest szybszy w przekazie, oszczędza czas wyjaśniania, jest bardziej skuteczny i łatwiejszy do zapamiętania (ryc. 2). Umożliwia prowadzenie obserwacji pośredniej omawianych zagadnień geograficznych.

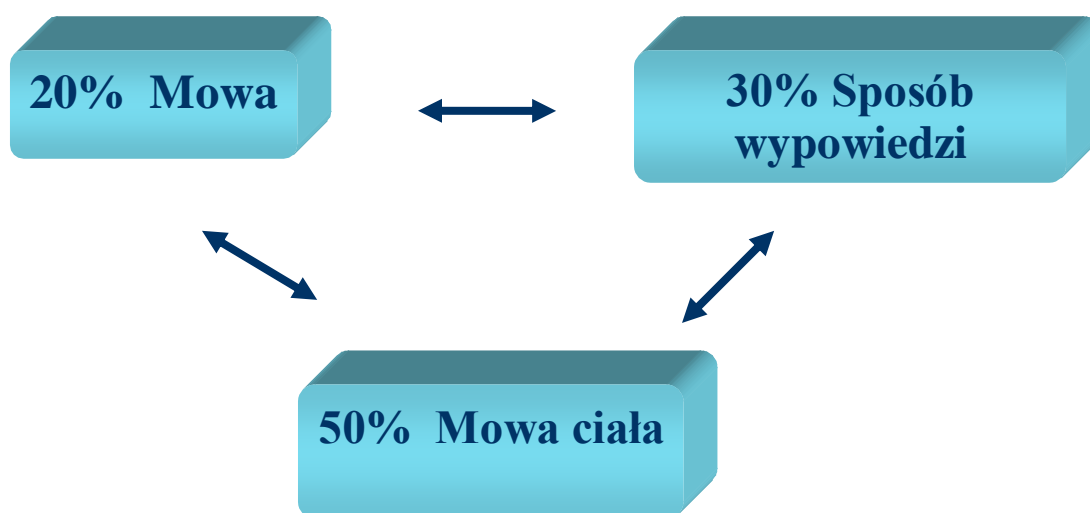
Ryc. 2. Francja, Masyw Centralny - Wąwóz rzeki Ardèche (fot. I. Piotrowska)

Ważne może okazać się także zadbanie o wystrój sali i stworzenie nastroju związanego z celem i treścią prezentacji. Każdy prezentujący może wpłynąć na lepszy odbiór wystąpienia, tworząc odpowiednią scenografię.

Komunikacja werbalna i niewerbalna

W trakcie każdej prezentacji, podobnie jak w każdej sytuacji kontaktu międzyludzkiego, ma miejsce porozumiewanie się ludzi ze sobą, czyli komunikacja. Szczególnie szkoła jest miejscem do tego predysponowanym. Różnorodne komunikaty wysyłane są zarówno przez nauczyciela, jak i przez ucznia. Strykowski i inni (2003) rozszerzają kompetencje współczesnego nauczyciela o kompetencje komunikacyjne, medialne i techniczne. Brak umiejętności interpretacji komunikatów może powodować wiele trudnych sytuacji dydaktycznych.

Komunikacja (Metartin, 1997, za Łasiński 2000)

Ryc. 3. Składniki komunikacji (schemat autorski)

Przekazywane komunikaty mogą być werbalne i niewerbalne. Komunikat werbalny to przekaz językowy (mowa, ryc.3.). Język może być naukowy, literacki lub potoczny. Bardzo istotne są tu obok języka, skojarzenia mowy, dobór słów oraz poprawna budowa zdań (Łasiński, 2000). W zależności od poziomu edukacyjnego nauczyciel przekazuje, zgodnie z programami nauczania, wiedzę o środowisku geograficznym dostosowując ją do możliwości percepcyjnych ucznia. G. Łasiński (2000) uważa, że sposób wypowiedzi w około 30% wpływa na proces komunikowania. Autor ten zalicza do sposobu wypowiedzi intonację, siłę i tempo mowy oraz przerwy między zdaniami (pauzy), wysokość głosu, artykulację i dialekt. Można stosować różne sposoby, aby uwypuklić charakter wypowiedzi: wzmocnić lub osłabić siłę głosu, zawieszać głos, przyspieszać lub zwalniać tempo czytania, zmieniać intonację lub przeciągać słowa. Należy mówić głośno i wyraźnie, starać się o wymowną melodię głosu, różnicować tempo, różnicować siłę głosu, nie mamrotać, nie połykać sylab, nie mówić przez nos oraz poszerzać słownictwo. Prezentacja jest wtedy bardziej wyrazista dla odbiorców, ale także dla samego wygłaszającego.

Niezwykle interesującą i ważną rolę w czasie prezentacji spełniają pauzy (Detz, 2004, Heigl, 2004)). Autorzy uważają, że wskazane są chwile ciszy w toku wypowiedzi, które

umożliwiają dotarcie zdań do odbiorcy i jednocześnie pozwalają na spokojną obserwację pokazywanych obrazów. Dzięki pauzom mowa staje się sugestywna i obrazowa.

Komunikat niewerbalny to całościowy proces obejmujący, według A. Pease'a, (2004) i G. Łasińskiego (2000) mowę ciała, czyli: a) mimikę, b) gestykulację, c) postawę ciała, d) spojrzenie, e) reakcje fizjologiczne czy neurologiczne niezależne od woli mówiącego, f) wygląd zewnętrzny i ubiór, g) dystans – określone oddalenie od słuchaczy, h) przestrzeń (otoczenie fizyczne).

Na podstawie przeprowadzonych badań, stwierdzono, że ten typ komunikacji zdecydowanie dominuje w przekazie międzyludzkim. A. Pease (2004) podaje, że słowny składnik mowy stanowi do 35 %, natomiast pozostała część przebiega na poziomie niewerbalnym; z kolei według Łasińskiego (2000), oba rodzaje komunikowania stanowią po mniej więcej 50% (ryc. 3). Większość badaczy zauważa, że kanał werbalny jest wykorzystywany do przekazywania informacji, a kanał niewerbalny służy do przekazywania postaw, które są niekiedy substytutem wiadomości (Pease, 2004). Szczególnie ważna z punktu widzenia pracy nauczyciela jest umiejętność odczytywania komunikatów niewerbalnych ucznia, którą nazywa się intuicją lub spostrzegawczością (Wołowik, 1998). Ignorancja sygnałów wysyłanych w czasie lekcji przez odbiorcę może spowodować, że nauczyciel nie zmieni przygotowanego wcześniej sposobu prezentacji i tym samym obniżony zostanie efekt kształcenia.

W czasie prezentacji pojawia się jeszcze inny interesujący, wymieniony już wcześniej czynnik, tj. dystans, traktowany jako odległość od słuchaczy. A. Pease (2002) nazywa ten dystans terytorium i strefą ochronną mówiącego, natomiast Hall (cytat za Pease, 2004) - własną przestrzeń. W trakcie prowadzonych badań nad ekspresją niewerbalną (według Hall'a nazywana proksemiką), zauważono, że istotne znaczenie przypisuje się odległości między ludźmi, wchodzącymi ze sobą w interakcje oraz ich ustawieniu względem siebie. A. Pease (2004) wyróżnia cztery strefy przestrzeni: intymną (15-46 cm), osobistą (46-120 cm), społeczną (120-360 cm) i publiczną (powyżej 360 cm). Poszczególne strefy mogą mieć niewątpliwie wpływ na sposób prezentacji, a także na jej odpowiedni odbiór, ponieważ decydują o dystansie do i od odbiorcy.

Wpływ stresu na prezentację geograficzną

W trakcie każdej prezentacji, niezależnie od stopnia kompetencji dydaktycznych nauczyciela pojawia się stres. Jest to stan, w jakim znajduje się organizm zagrożony utratą równowagi pod wpływem czynników lub warunków narażających na niebezpieczeństwo jego mechanizmy homeostatyczne. Każdy czynnik mogący zburzyć tę równowagę, bez względu na to, czy jest pochodzenia fizycznego (uraz fizyczny), chemicznego (trucizna), infekcyjnego (zarazki, wirusy) czy psychicznego (emocje), zwany jest czynnikiem stresującym (Pijarowska, Seweryńska, 2002).

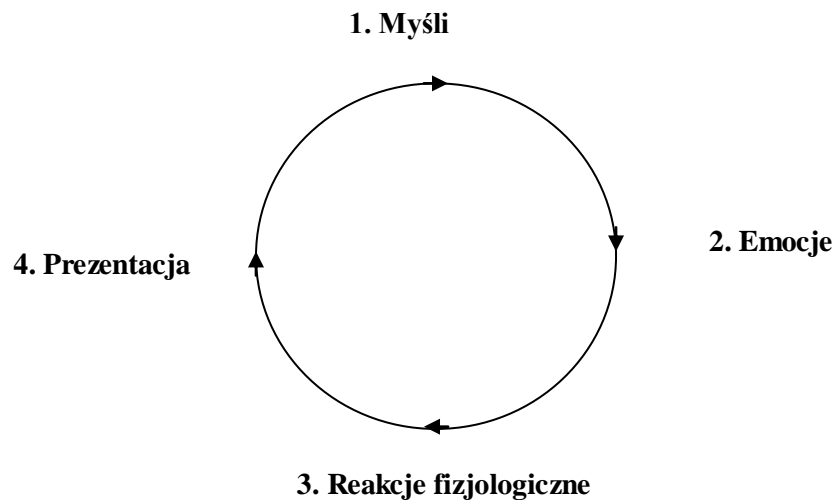
W pierwszym odruchu organizm reaguje na stres chęcią walki, bądź też ucieczką, co w sytuacji szkolnej nie jest, oczywiście możliwe. Podczas wystąpienia publicznego stres wynika z poczucia, że jest się ocenianym. Negatywnie wpływają także pesymistyczne myśli i niewiara we własne możliwości. Całości doznań towarzyszą indywidualne reakcje fizjologiczne (ryc. 4).

A oto jak na stres wpływają różne elementy wewnętrzne oraz zewnętrzne i jak można temu przeciwdziałać w zakresie:

1) myśli:

- skłonność do skupiania się na pierwszych myślach, zwykle negatywnych, może oddziaływać bardzo negatywnie, często wręcz destrukcyjnie;

- kategoryczne żądania i wymagania wobec siebie („muszę”, „nie mogę” itp.) również przyczyniają się do klęski;
- pomocne jest wyobrażenie sobie sukcesu (choć sama wizualizacja nie jest sukcesem, to ułatwia jego osiągnięcie);
- przekonanie o własnych umiejętnościach („chcę”, „mogę zdać” itp.) także daje duże wewnętrzne wzmocnienie;

Ryc. 4. Symbolicznie stan stresu dobrze oddaje wyobrażenie „koła strachu”
(Pijarowska, Seweryńska, 2002)

2) emocji:

- negatywnie oddziałują lęki i niepokoje, połączone z racjonalnym strachem przed nową i trudną sytuacją (co samo w sobie może działać mobilizująco, a więc pozytywnie);
- do lęków i niepokojów dochodzi niepewność, wstyd, złość, chęć odniesienia sukcesu za wszelką cenę;
- nieodosobnione są duma, pycha, pewność siebie, zadowolenie (które powoduje często brak stresu);

3) reakcji fizjologicznych:

- kłopot ze złapaniem oddechu, pocenie się, czerwone plamy, zacinać się, chrypka, zawroty głowy, omdlenia, drżenie głosu, rąk – to typowe oznaki stresu;
- ważna jest świadomość niemożności wpływania na to, by takie reakcje nie zachodziły;
- zdecydowanie ważne jest wcześniejsze rozpoznanie takich reakcji i, po prostu „oswojenie” się z nimi;

4) samej prezentacji:

- najczęściej stanowi trudne doświadczenie dla młodego nauczyciela;
- ważne jest uczenie się opanowywania stresu poprzez minimalizowanie barier psychicznych, emocjonalnych czy fizycznych;
- należy pamiętać, że całkowite odprężenie, zaprzeczanie czy pomniejszanie ważności i trudności zdarzenia nie sprzyjają niezbędnej mobilizacji umysłu do prezentacji;
- najlepsza jakość wystąpienia i prezentacji ma miejsce przy optymalnym poziomie stresu.

Istnieje ścisła zależność między poziomem stresu (rozumianego jako poziom stymulacji całego organizmu), a sposobem zachowania się osoby prowadzącej prezentację (tab. 1).

Tabela 1. Wpływ poziomu stresu na zachowania (Pijarowska, Seweryńska, 2002)

Skutki zbyt wysokiego poziomu stresu	Skutki optymalnego poziomu stresu	Skutki zbyt niskiego poziomu stresu
<ul style="list-style-type: none"> - ogólne fizyczne napięcie ciała, - złe samopoczucie, - zaburzenia koordynacji ruchowej, - zwolniony refleks, - lęk i zamęt w głowie, - niemożność skoncentrowania się i normalnego myślenia. 	<ul style="list-style-type: none"> - odprężenie fizyczne i jednocześnie przyływ energii, - świadomość dobrej formy i właściwego funkcjonowania, - wyostrożona uwaga, wiara w siebie, - szybki refleks, - zainteresowanie, zaangażowanie i łatwość realizacji zadania. 	<ul style="list-style-type: none"> - poczucie znudzenia i bezużyteczności, - brak zainteresowania i zaangażowania, odpływ energii, - depresja.

Odbiór prezentacji - naturalne bariery

W trakcie każdego wystąpienia pojawiają się różnorodne zakłócenia, które mogą utrudnić lub wręcz całkowicie uniemożliwić prezentację. Sytuacje takie są źle odbierane, szczególnie przez osoby początkujące, przez młodych i niedoświadczonych nauczycieli. Pojawiają się rozmaite bariery skutecznego komunikowania, które wpływają na odbiór prezentacji. Według Łasińskiego (2000) można je podzielić na semantyczne, psychologiczne oraz fizyczne i środowiskowe (tab. 2).

Tabela 2. Bariery skutecznego komunikowania (Łasiński, 2000, zmodyfikowane)

Semantyczne	Psychologiczne	Fizyczne i środowiskowe
<ul style="list-style-type: none"> • brak przygotowania merytorycznego • zniekształcenie informacji • wielość informacji • niezrozumiała tematyka • niezrozumiała terminologia lub język • zaburzenia mowy nadawcy 	<ul style="list-style-type: none"> • negatywne nastawienie • nieśmiałość • brak zainteresowania problemem • zbyt duże zaangażowanie emocjonalne • lekceważenie słuchaczy • dogmatyzm myślenia • brak koncentracji • monotoność wypowiedzi • nieumiejętność słuchania • zmęczenie 	<ul style="list-style-type: none"> • hałas • szepty • temperatura • miejsce • pora dnia • awaria zasilania lub sieci komputerowych • zbyt duża liczba uczestników • zła aranżacja pomieszczeń • presja czasu

Przygotowanie do prezentacji

Jak wobec tego przygotować się do prezentacji, aby postawione cele zostały zrealizowane, uczeń został zainteresowany problematyką geograficzną a nauczyciel dobrze odebrany? Jedynym rozwiązaniem jest doskonale merytoryczne i metodyczne opracowanie wystąpienia oraz próba generalna, która stanowi potwierdzenie stanu pełnej gotowości do prezentacji. W trakcie próby można dokonać ostatnich korekt i wzmocnić wiarę w sukces. Jest to okazja do konfrontacji własnych umiejętności i stopnia przygotowania do prezentacji.

Do przeprowadzenia próby generalnej służą (wg Pijarowska, Seweryńska, 2002):

- odczytanie całego przygotowanego tekstu na głos,
- ćwiczenie przed lustrem z wykorzystaniem notatek
- mówienie głosem normalnym i donioślejszym (eksperymenty z głosem).

Niezwykle pomocna w tym, by próba generalna i, oczywiście, właściwe wystąpienie, były udane, jest wizualizacja sukcesu, czyli wyobrażenie sobie bardzo dobrej prezentacji. Dobra prezentacja to taka, która jest kompetentna, zrozumiała, odpowiednio opracowana wizualnie, ciekawa i żywa (Łasiński, 2000). Prawidłowo przygotowana może zdecydowanie wzbogacić nauczanie geografii na różnych poziomach edukacyjnych.

Literatura:

- Detz, J., 2004. Sztuka przemawiania. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Heigl, P., 2004. 30 minut, aby zostać dobrym mówcą. Wydawnictwo „KOS”, Katowice.
- Jay, A., Jay, R., 2000. Skuteczna prezentacja. Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań.
- Kruszewski, K. (red.), 1995. Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Łasiński, G., 2000. Sztuka prezentacji. Oficyna Wydawnicza Wydawnictwa eMPI², Poznań.
- Okoń, W. 1987. Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej. PWN, Warszawa.
- Pease, A., 2004. Mowa ciała. Jak odczytywać myśli innych ludzi z ich gestów. Wydawnictwo „Jedność”. Kielce.
- Pijarowska, R., Seweryńska, A.M., 2002, Sztuka prezentacji. WSiP, Warszawa.
- Piotrowska, I., 2003. Ewaluacja metod nauczania w edukacji geograficznej. W: Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej. PTG, Uniw. Opolski, Opole.
- Piotrowska, I., 2005. Sztuka prezentacji w edukacji geograficznej. W: Wymiar i współczesne wyzwania edukacji geograficznej. Uniw. Szczeciński, Inst. Nauk o Morzu, PTG, Szczecin-Świnoujście.
- Strykowski, W., Strykowska, J., Pielachowski, J., 2003. Kompetencje nauczyciela szkoły współczesnej. Oficyna Wydawnicza Wydawnictwa eMPI², Poznań.
- Wołowik, W., 1998. Język ciała uczniów i nauczycieli. Atlas II. Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków.